

имеющим амбивалентную природу: романтический тип Фауста-ученого уступает место модернистскому типу Фауста-демиурга.

Степанова. А.А. Образ фаустівської свідомості в літературі ХХ століття: від архетипу до ідеологеми.

У статті досліджується специфіка фаустіанської свідомості доби модернізму. Визначаються основні характеристики фаустовської культури згідно з концепцією О.Шпенглера та шляхи формування фаустіанської свідомості. Аналізуються передумови кризи фаустіанської культури у ХХ ст. та фаустіанської свідомості в цілому.

Ключові слова: фаустіанська свідомість, фаустіанський архетип, Фауст-ідеологема, фаустіанська культура, урбанізм, вічне пізнання.

Stepanova A.A. The Image of Faustous Consciousness in the Literature of the 20-th Century: from Archetype to Ideologism.

The specifics of the Faustian consciousness in the Modernism period is investigated in the article. Identifies the key characteristics of the Faustian culture in line with the concept of O. Spengler and ways of Faustian consciousness forming. Analyzes the conditions of crisis Faustian culture in the 20-th century and Faustian consciousness in general.

Keywords: Faustian consciousness, Faustian archetype, Faust- ideologeme, Faustian culture, urbanism, eternal knowledge.

Л.Б. Тарнашинська

УКРАЇНСЬКЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ВИМІР¹

У статті розглядається синергетичний вимір українського шістдесятництва. Використовуючи методи Nonlinear science, авторка пояснює це соціокультурне явище в термінах соціальної синергетики, яка передбачає дві протилежні тенденції: перша оприявнює намагання соціальної системи до стійкості (рівноваги), друга – постійне намагання змінності (порушення рівноваги). Це дало можливість прокреслити використані й неспівможливі потенції цього літературного покоління.

Ключові слова: шістдесятництво, синергетика, Nonlinear science, самоорганізація, біфуркація, нестабільність, свобода вибору.

З огляду на те, що «духовна ситуація» кінця 1950-1960-х рр. була в певному сенсі «пороговою», цілком можна досліджувати її в термінах синергетики – вчення про складноорганізовані системи, згідно з чим вони розглядаються не як статичні й замкнуті лінійні структури, розвиток яких «зумовлений зовнішніми причинами», а як «структури-процеси» [14, 147]. Шістдесятництво, кожен із репрезентантів якого був наділений певним «ступенем свободи», є всі підстави розглядати як відкриту незалежну систему з певною мірою незалежності. Синергетика як міждисциплінарний напрямок наукового дослідження, мета якого полягає у вивченні природних явищ і процесів на основі принципів самоорганізації систем (оприявлена як трансдисциплінарна теорія Пригожина-Хакена), належить до так званого комплексу складних (або нелінійних) досліджень Nonlinear science, які створили сприятливі умови для парадигмальних світоглядних зрушень, оскільки піддажує основи пануючої ідеології тотального детермінізму лінійних досліджень [12, 71-82].

¹ Вперше опубліковано в зб. «Українське шістдесятництво: синергетичний вимір // Теорія літератури: концепції, інтерпретації: Науковий збірник /Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології, Каф. Теорії літератури, компаративістики і літ. творчості, ред. кол.: Л. Грицик (голова) [та інші]– К.: Логос, 2013. – С.149-160».

У світоглядному інтер'єрі Nonlinear science зовсім по-новому постали проблеми детермінізму, що стосуються не тільки природничих, а й гуманітарних наук, зокрема проблеми гуманізму, свободи, влади, ризику [Світоглядні імплікації науки 2004, 74-75]¹.

Еволюційні процеси забезпечені саме наявністю переважаючої кількості систем з *незалежністю* – тобто таких, що мають досить сильний потенціал внутрішньої спонуки (внутрішніх імпульсів) і певний «внутрішній ступінь свободи». Саме свобода, як підкреслюють науковці, відрізняє їх від систем із детерміністичною поведінкою (тобто систем без внутрішніх ступенів свободи). «Словосполучення *«внутрішній ступінь свободи»* характеризує здатність системи бути автономною, самодостатньою. Слово *«свобода»* тут означає здатність системи поводитися всупереч зовнішнім збурюванням, примусам, маніпуляціям» [12, 79]. Ключові поняття синергетичного підходу, як-то «самоорганізація», «нерівноважність», «біфуркація», «нестабільність» та ін. якраз і дають можливість пояснити зумовленість і механізм виникнення явища українського шістдесятництва, яке як відкрита система цілком належить до мультиверсуму процесів самоорганізації соціуму. Шістдесятники якраз і пішли супроти, активізувавши в «духовній ситуації» свого часу внутрішні активи – порив до свободи, відчуття самодостатності, незалежності від існуючих ідеологем та моделей поведінки. Висока міра внутрішньої свободи і визначила їхній відрив від тоталітарної соціокультурної моносистеми. Для соціологічних та гуманітарних наук, що використовують засоби й методи Nonlinear science, дослідження *«систем з незалежністю»* має фундаментально важливе значення, насамперед тому, що «незалежність таких систем означає їхню здатність мати власне активне начало, яке може бути виражене такими словами, як «свобода, «бажання», «перевага», «самодостатність»... Така система, маючи складовою своїх внутрішніх параметрів активне начало, здатна певною мірою «блокувати зовнішні збурювання, протистояти їм, тобто діяти всупереч пресингу їхньої влади» [12, 79]. Свобода динамічної системи означає її незалежність від зовнішніх флуктуацій, яка виявляється тоді, коли вона сильно віддаляється від її рівноважного стану. Вдалині від рівноваги система стає чутливою до незначних впливів, які виходять зсередини системи. Там вплив на неї зовнішнього світу є ослабленим настільки, що система може блокувати його. Ядро українського шістдесятництва якраз і становили ті, що уособлювали в собі «кантівського суб'єкта свободи, який у світі чужих йому сил поводить себе відповідно до своїх «внутрішніх ступенів свободи», тобто відповідно до свого власного вибору, своєї свободи, своїх бажань» [12, 80]. В сучасному українському науковому просторі знайшли певний резонанс культурологічні праці фізика й філософа А.Свідзинського, який обстоює свої погляди на культуру з погляду синергетичної парадигми як систему, здатну до самоорганізації: в цій парадигмі культура, що твориться свободою волі людини, є відкритою ієрархічною системою й водночас постає як феномен самоорганізації ноосфери, більше того, сама культура постулюється як процес самоорганізації ноосфери [9; 10; 11], що співзвучне методологічним підходам С.Кримського та Ю.Павленка щодо реалізації альтернативних варіатів на тлі загальних закономірностей історичного руху [15].

Шістдесятництво як соціокультурне явище, безперечно, може пояснюватися в термінах соціальної синергетики, яка передбачає дві протилежні тенденції: перша оприявнює намагання соціальної системи до стійкості (рівноваги), друга – постійне намагання змінності (порушення рівноваги). Якщо в першій свобода обумовлює соціальний відбір (як і будь-який відбір) із принципом усталеності, то в другій – породження у результаті подолання старих соціальних суперечностей нових суперечностей, що дають новий імпульс для розвитку [1, 125]. Синергетика враховує спільне для різних дисциплін, а саме: «наявність критичних значень параметрів, при яких раптово змінюється стан системи, подібність залежностей властивостей від параметрів поблизу критичних значень, залежність параметрів від

¹ Про спробу систематизації картини світу на основі синергетики, а також принципи соціальної синергетики див. також: Лугай В.С. Синергетическое «универсальное послание» И. Пригожина человечеству и метод его реализации.—К.: ПАПААН, 2010. – 256 с.

зовнішніх впливів поблизу критичних значень» [13, 3-4.]. Береться до уваги те, що структурування таких систем відбувається довкола певних точок притягання загальних цільових орієнтацій, ідеалів і тенденцій розвитку [3, 7], що особливо виразно проектується на явище шістдесятництва. Саморозвиток складної структури відбувається завдяки резонансності окремих, досить малих (порівняно з усією системою, як от-усією структурою тогочасної української літератури, а ще ширше – всієї радянської літератури, складовою якої *de facto* була українська література) локусів, до яких належала нова літературна генерація, які починають розширювати свої межі і заряджають своєю пасіонарністю систему. Тож передана цим «організаційним імпульсом» енергія починає діяти «як поле притягання і може зорієнтувати на такий принцип упорядкування всю систему» [14, 147]. Безперечно, механічно переносити закони однієї науки в іншу недоцільно, проте сам факт широкого їх «поля дотикання» ставить перед такою необхідністю, якщо йдеться про глибший, ніж це було досі, рівень розуміння складного явища. Йдеться про характеристики складної системи, як-то «нелінійна динаміка» та «величезна кількість елементів з великим числом ступенів свободи», що так само визначають функціонування літератури як відкритої (дисипативної, за І. Пригожиным) складної системи, яка має всі ознаки самоорганізації, як і цілий комплекс природничих «наук про складність». Адже, як підкреслюють дослідники, буття кожної такої «складності» (а поняття «складність» використовується тут як загальнонауковий термін, що означає неозору розмаїтість «цілісностей, що самоорганізуються, еволюціонують, трансмутують, самовпливають на себе») нагадує собою «не вічне її існування в якомусь незмінному режимі, а ланцюг трансмутацій, метаморфоз, *катастрофних трансформацій*. Подібне буття – це темпоральний процес зміни режимів цієї «складності», тобто її *становлення, самоорганізації, еволюції*. Перехід «складності», яка трансмутує, з режиму самоорганізації в режим буття незмінної присутності є рівноцінним її деградації» – саме за таким універсальним принципом, що за ним оцінюється, як наголошують сучасні філософи, еволюція таких «цілісностей», як Всесвіт, екосфера, клімат, погода, планетарне життя, антропність, психіка, мова, соціум, особистість, культура [5, 255] можна оцінювати й розвиток літературного процесу, який має свої етапи трансмутації, еволюції та деградації. Адже феномен «складності, що революціонізує», має трансдисциплінарну природу й характерні для будь-якої наукової галузі (космофізики, хімії, біології, психології, соціології, політології, культурології й т. д.), природні алгоритми. Оскільки концепція «складності, що еволюціонізує», набула в другій половині ХХ ст. статусу ключової, загальнонаукової, трансдисциплінарної концепції, а різноманітні науки, які базуються на цій концепції «складності», поширили свій вплив, як резюмують дослідники, практично на всі сфери сучасного наукового світо осягнення [5, 261], є очевидна логіка застосування цих методологічних параметрів і в контексті даного дослідження.

Література як «складність», що належить до ряду інших «відкритих систем», підпорядковується тим самим фундаментальним законам еволюції, що й інші дисципліни, а тому варто вдатися до методології дослідження парадигми нелінійності, яка на початку ХХ ст. серйозно підважила засади апологетики парадигми лінійності за допомогою методологічних стратегій Ейнштейна і Бора (сфера теорії відносності та квантової механіки, що «розмовляє» мовою нелінійних теорій). Науки про «складність» та Nonlinear science враховують ту обставину, що відкриті нелінійні системи «еволюціонують під впливом не тільки флуктуацій, що виникають у зовнішньому середовищі, а й під впливом внутрішніх суперечностей, котрі спонтанно виникають у власних надрах системи» [12, 51] – саме такі характеристики визначають і динаміку літературного процесу, на який впливають як соціокультурні, ідеологічні та інші зовнішні чинники, так і чинники внутрішнього порядку: індивідуально-психологічні, змагальні, інтертекстуальні, жанрово-стилістичні тощо. Саме взаємодія цих впливів, що надходять як із зовнішнього, так і внутрішнього джерел, породжує у відкритій (незамкнутій, тобто такій, що має здатність обмінюватися із зовнішнім середовищем інформацією) системі, якою є література, «самоузгоджений рух, який перетворює її на систему, що самоорганізується». Термін «самоорганізація» означає «клас

процесів, у ході яких у незамкнутій системі виникає організованість» [12, 51], тобто певний порядок функціонування або певний рівень «відкритості», як це спостерігаємо в розвитку літературного процесу, внаслідок чого й утворюються «дисипативні системи», що характеризуються зміною їх просторової, часової та функціональної структур. Ключову роль тут відіграють умови незамкнутості та нерівноважності, інші ж вимоги виконуються майже автоматично [12, 52]. Уже той факт, що стосовно літератури годі говорити про «непорухність» її макроскопічних параметрів: сталу структуру (оскільки вона постійно перебуває в стані динаміки й саморозвитку), незмінний режим функціонування, що самоочевидно, а також однакові параметри її результатів на «вході» та «виході», ставить цю літературу в ряд нерівноважних систем, які можуть перебувати у рівноважному стані лише деяку мить. Натомість закриті (рівноважні) системи не здатні до розвитку, оскільки вони «знищують будь-які відхилення від свого стаціонарного стану», що унеможливорює будь-які якісні зміни, а отже, й самоорганізацію та розвиток системи, що певною мірою засвідчує етап нормативного соцреалізму. Всередині відкритої системи (наразі літератури) постійно відбувається самоорганізуючий («кооперативний», як його означають дослідники) рух, покликаний «ускладнювати свою структуру, підвищувати ступінь своєї упорядкованості, організованості, складності» [12: 52, 53]. Теорія біфуркацій, що породила й теорію катастроф (Рене Том), починає застосовуватися і в розробці окремих, зокрема теоретичних питань українського літературознавства (Н.Шумило, В.Силантьєва, І.Набитович, С.Луцак та ін.), коли йдеться про поведінкові моделі літературознавчих «систем», однак саме явище українського шістдесятництва під цим кутом зору досі не розглядалося. Проте ще Ю.Лотман звертався до спроби обґрунтувати низку літературних процесів із погляду незворотніх (нерівноважних) процесів, надаючи їм глибоко «революційного смислу для наукового мислення загалом», оскільки вони, завдяки дослідженням І.Пригожина, «вводять випадкові явища в коло інтересів науки і, більше того, розкривають їх функціональне місце в загальній динаміці світу» [4, 348]. Така методологія дослідження нелінійних структур дозволяє розкласти подібну «порогову» ситуацію кінця 1950-1960-х рр. на спектр трансформації художньої свідомості за аналогією до теорії самоорганізації, що доводить процесуальну креативність розвитку літератури як відкритої системи: 1). біфуркація; 2) флуктуація; 3) атракція.

Отже, 1) *біфуркація* як початок (точка біфуркації) дестабілізації старої ідеологічної та соціокультурної системи, що була спричинена кончиною Й.Сталіна (1953), XX з'їздом КПРС (1956) із його засудженням «культу особи» Й.Сталіна й проголошенням курсу на десталінізацію, приходом до влади в колишньому СРСР «поміркованого демократа» М.Хрущова, що й призвело до «санкціонованого» відхилення від усталеної моделі масової свідомості, яка впродовж десятиліть перебувала під тиском тоталітарної ідеології; саме цю подію дослідники називають «точкою відліку» в історії шістдесятництва (Г.Касьянов, О.Зарецький, Б.Тихолоз та ін.) та, відповідно, ланцюговою реакцією в соціокультурній сфері: поверненням із заслання репресованих письменників, відомим виступом на Другому з'їзді радянських письменників О.Довженка, обнадійливими статтями письменників-класиків, резонансним сонетом Д.Павличка «Коли умер кривавий Торквемада...» (1958 р., зб. «Правда кличе!») тощо. Була створена ситуація пом'якшення гостроти суперечностей між системою офіційної ідеології та новонароджуваною системою опозиційності, що на певний час зменшувало позірний антагонізм між ними й зменшувало «масштаб тих жертв, які необхідні для розв'язання суперечностей», всередині ж «системи опозиційності» виникла більша єдність, що сприяло вищій інтеграції її «складових» у ціле й забезпечувало певну єдність поглядів та певну міру організованості [1, 125]. Так само творча атмосфера для антропологічного повороту була підготовлена і прозою Л.Первомайського з його досить органічною новелістикою (зокрема, збірка «Материн солодкий хліб») і особливо романом «Дикий мед», в творчій манері якого І. Кошелівець знаходить відлуння відомої романної епопеї, позначивши це спостереження прустіанським «шуканням втраченого часу», наголошуючи, що паралелі для аналізу творчості Л.Первомайського треба шукати в

інтелектуальному західному романі, та романом Григорія Тютюнника «Вир». Останній «..скористався «розширенням творчих меж соціалістичного реалізму» в той спосіб, що, замість давати класові мотивації вчинків своїх героїв, умотивував їх з чисто природного людського погляду. Суцільного твору не вийшло, бо примусова тенденція мусіла бути, але окремі його частини вражають читача щирою правдою». І тільки після того «... через витворені в партійному паркані щілини з вулканічною силою пробиваються на світло денне скалки щирої творчости» [6: 19, 12].

За І.Пригожим та І.Стенгерс, точки біфуркації – це «порогові» точки, критичні моменти в еволюції відкритої системи: саме в них поведінка «системи» стає нестійкою і може «еволюціонувати до кількох альтернатив, що відповідають різним стабільним модам (тут моди – в значенні «гілка» – Л.Т.)» [7, 70]. У такі моменти «вибору», точки «розгалуження варіантів розвитку», система здійснює поворот до «наступної еволюційної траєкторії» [12, 56], долаючи тимчасовий (на період «переходу») хаос як досить конструктивне для процесів самоорганізації середовище, що має надзвичайно складну, як виявили дослідники, внутрішню структуру, з якої і виникає новий порядок/ [Див.:16]. Спростування несумісності випадкового й закономірного дозволило Ю.Лотману простежити, як у точках біфуркації «вступає в дію не тільки механізм випадковості, але й механізм *свідомого вибору*, який стає найважливішим *об'єктивним* елементом історичного процесу» [4, 350], адже в структурах, що, за Ю.Лотманом, піднялися до інтелектуального рівня, або, додамо, самі й уособлюють цей інтелектуальний рівень, випадковість трансформується в свободу – в ту свободу вибору, про яку й можемо говорити у контексті шістдесятництва. Такий підхід не тільки «деавтоматизує картину світу» [4: 645, 644], а й поглиблює уявлення про механізми соціокультурних процесів. Саме така практика доведення – через універсальні природні закони пояснити розвиток соціокультурних процесів – дозволяє пояснити й ситуацію того періоду, адже, за І.Пригожим, у моменти біфуркації процес набуває індивідуального характеру, зближуючись із гуманітарними характеристиками. Такою «точкою біфуркації» стало в 1960-ті рр. тріумфальне входження в літературу поетів-новаторів, які принесли в масову свідомість нову, національно наснажену риторику, що всередині літературної «системи» супроводжувалося відчуттям «відриву» од попередників і переходом у статус «інших», «інакших» (неофітів, новаторів, інтелектуалів і т. д.) і стосується переважно топології життєвого й творчого шляху літературного покоління. «Гноблена рік за роком, десятиліттям за десятиліттям, українська поезія наче вибухнула з силою стисненої пари, даючи один за одним яскраві таланти, такі різні поетичним світосприйняттям і zarazом такі дозрілі майже з першої проби пера. Коли б мовити про індивідуальну відмінність цих поетів, то тільки для прикладу можна назвати інтелектуалізм І.Драча з його дуже складною асоціативною структурою образу, афористичність і предметну конкретність вислову Л.Костенко, сильнішу, ніж у інших, національну стихію в поезії М.Вінграновського і т. д.» [6: 19, 12]. Наступні тези свідчать про те, що якби масова свідомість не була психологічно готова до цієї переломної події (XX з'їзду КПРС), навряд чи відбулися б такі зміни і в самій українській літературі, ширше – в мистецтві, яке «втомилосся нести тягар завчених форм і способів зображення, а кинулося шукати нові – здушувати, шмагати, деформувати, підкоряючись виражальному шалові» [2, 11] (тут доречним був би навіть семантичний аналіз самих прізвищ «руйнівників» старої формотворчої системи та її «оновлювачів»: Драч, Стус, Сверстюк, Костенко, Жиленко, Вінграновський та ін., що в іншому контексті, очевидно, було би етично некоректним).

Оскільки нерівноважні системи виявляють «надзвичайну чутливість щодо зовнішніх впливів», навіть слабкий сигнал «на вході» може призвести до «непропорційно величезної і нерідко несподіваної зміни» на «її виходах» [12, 54], що відбулося як «творчий спалах» шістдесятників. Цей процесуальний рух породжує явище, назване «петлею позитивного зворотного зв'язку» (що дає в літературі зміну художньо-стильових пріоритетів та жанрові модифікації й трансформації), концепція якого зводиться до здатності посилити в системі навіть «слабкі збурення до гігантських хвиль, здатних зруйнувати сформовану структуру

системи» [12, 55], – таку ситуацію «катастрофи» (також термін нелінійної методології, що характеризує якісні, стрибкоподібні, майже раптові зміни) спостерігаємо в літературному процесі початку 1960-х рр., коли в літературу тріумфально ввійшло ціле гроно резонансних письменників (І.Драч, М.Вінграновський, В.Симоненко, Вал.Шевчук та ін.) передусім завдяки кільком публікаціям у «Літературній газеті» («Літературній Україні»). У цьому контексті дослідники наголошують лише на ймовірностях (подальший розвиток може відбуватися у двох або кількох, напрямках, які неможливо передбачити), але сама теза ймовірностей, що її можна назвати віялом можливостей, пояснює й наявність альтернатив як ліній поведінки, форм вибору й специфіки художньої свідомості, що, скажімо, по-різному виявляється у різних представників як цілого літературного покоління, так і генерації шістдесятників, спричинивши різні (часто альтернативні) лінії поведінки, обґрунтовані закономірностями, встановленими в царині природничих наук, і різні художньо-стилістичні уподобання й жанрові пріоритети. Придушуючи природні флуктуаційні процеси всередині дисипативної системи [Див.: 8], якою є й література, штучно стабілізуючи цю нерівноважну систему, волюнтаристськи повертаючи її до «стійкого стану», ідеологи соцреалізму сприяли тому, що всередині самої системи накопичувалася ентропія, що, умовно кажучи, призводило до її старіння, а це, своєю чергою, побільшувало критичну масу нестійкості, коли «виникає і все більш загострюється суперечність між консервативними тенденціями і тенденціями до відновлення» [12, 61]. За їх максимальних параметрів у точках біфуркацій і відбувається революційна зміна, коли чергова «катастрофа» змінює попередню «організованість системи». У біфуркаційні моменти «розхитаність обмежень» призводить і до вибуху «нових форм поведінки», що особливо виразно простежується на прикладі ситуації 1960-х рр. ХХ ст., а вже в період уповільненого розвитку відбувається відбір і закріплення тих з-поміж них, які виявляються доцільними [4, 651]. Причому, порядок нової, в даному випадку нелінійної організованості вкрай важко або й неможливо однозначно спрогнозувати (з чим ми й стикаємося в полі літературних прогнозів), тим більше, що близькі стани нерівноважної системи можуть породити зовсім різні траєкторії розвитку (що бачимо на прикладі різностильових тенденцій у літературі 1960-х рр.); а та обставина, що ті самі еволюційні гілки (або типи гілок) можуть реалізовуватися багатократно [12, 60], пояснює потужну актуалізацію у той період, скажімо, такого художнього напрямку, як неоромантизм. Відповідно наступна теза, згідно з якою чим більш гетерогенними виявляються елементи системи і чим складнішими є зв'язки між ними, тим нестійкішою виявляється така система, потверджується процесами нестійкості, які ми й спостерігаємо і в літературі.

Ці процеси актуалізують також проблему індивідуалізації. Так, Ю.Лотман звертає увагу на те, що чим ближче до точок біфуркації, тим індивідуальнішою стає крива подій, при цьому в різних типах текстів ступінь передбачуваності/непередбачуваності в один і той самий момент різна [4, 354] й пояснює це на прикладі наукових відкриттів у галузі точних наук, які зазвичай відбуваються в полі одночасної появи тих самих ідей, акумульованих різними дослідниками, і творення індивідуальних художніх текстів, які не можуть мати аналогічного «перевідкриття». Так, скажімо, ті тексти, що їх не зміг написати В.Стус через свою ранню смерть, ніколи вже не можуть бути написаними (на відміну від наукових відкриттів, які «приходять» паралельно до кількох науковців); так само, очевидно, дещо іншим був би творчий шлях і доробок тих, чия художня свідомість суттєво відкоригували тюрми й ув'язнення (І.Світличного, Є.Сверстюка), як не став би, можливо, поетом З.Красівський, якого спонукала до віршування саме межова ситуація. Ю.Лотман наголошує на необхідності в моменти біфуркацій (які водночас виявляються історичними моментами як «етапами» певної історичної траєкторії), коли система виходить із стану рівноваги й поведінка людей перестає бути детермінованою, автоматично передбачуваною, мислити історичний рух уже не як траєкторію, а як певний континуум, потенційно здатний до репрезентації низки варіантів. Ці, як називає дослідник, «вузли» з пониженою передбачуваністю, є «моментами революцій або різких історичних зсувів» – до останніх якраз і можна віднести «сюжет Доби», що його звано українським шістдесятництвом. «Вибір

того шляху, який справді реалізується, залежить від комплексу випадкових обставин, але, ще більшою мірою, від самосвідомості актантів. Не випадково в такі моменти слово, мова, пропаганда набувають особливо важливого *історичного* значення, – підкреслює Ю. Лотман. – При цьому, якщо до того, як вибір було зроблено, існувала *ситуація невизначеності*, то після його здійснення складається принципово нова *ситуація* (курсив мій – Л.Т.), для якої він був уже необхідний, ситуація, яка для подальшого руху виступає як даність. Випадковий до реалізації, вибір стає детермінованим *після*» [4, 350- 351]. Однак точка біфуркації зазвичай виникає під впливом флуктуацій: «у кожній такій точці відкрита система зазнає нестійкості» [12, 56]. Отже, 2). *флуктуація* (миттєве відхилення від середньостатистичної норми, що супроводжується відчуттям загального розпаду) – фактично перетворюється у фактор, що спрямовує глобальну еволюцію системи [7, 69]. У соціокультурній ситуації колишнього Радянського Союзу вона була викликана кончиною Й.Сталіна (1953), що потягло за собою ланцюгову реакцію виходу із «зони страху» й комплекс тих подій, які й сформували «точки біфуркації» в системі літератури (про що йшлося вище). Флуктуації – залежно від свого масштабу – здатні викликати при впливі на відкриту систему зовсім різні наслідки, підкреслюють дослідники, і це надзвичайно важлива обставина для розуміння тих трансформаційних змін, що відбулися в літературному процесі 1960-х рр. Подалі від рівноваги те, що ми можемо ідентифікувати як «причину» еволюції [7, 69], залежить від обставин. «Та сама подія, та сама флуктуація можуть бути цілком зневаженими, якщо система стабільна, і стати досить суттєвими, якщо система під дією нерівноважних зв'язків переходить у нерівноважний стан» [7, 69]. Якщо вважати «першопричиною» шістдесятництва поворот від чітко означеної тоталітарної парадигми державної ідеології (викриття культу особи Й.Сталіна), то слід підкреслити, що лише від обставин та рівня очікування й готовності суспільної свідомості до змін (ефект резонансу) залежав і виразний антропоцентричний поворот у творчості письменників-шістдесятників у його національному наповненні (цим також певною мірою пояснюється різномістовість російського та українського шістдесятництва – як, зрештою, і в інших національних літературах, де такі тенденції спостерігалися). Відповідно, якщо флуктуації недостатньо сильні, то система відреагує на них «виникненням сильних тенденцій повернення до старого стану, до колишньої структури, до колишнього режиму поведінки», і, навпаки, коли вони надто сильні, ця система може зруйнуватися; в усіх інших випадках флуктуації призводять до формування «нових дисипативних структур і до зміни наявного стану, поведінки та структури системи» [12, 56] – саме останній варіант розвитку літературної ситуації бачимо, коли йдеться про «петлю позитивного зворотного (від зовнішніх чинників – Л.Т.) зв'язку» 1960-х рр., зміна якої була підготовлена зміною суспільної свідомості.

Кожна з цих трьох можливостей, як твердять дослідники, якраз і може зреалізуватися в т. зв. точці біфуркації, яка зазвичай і виникає під впливом флуктуацій і в якій система зазнає нестійкості, причому майбутній рух може спрямовуватися як у напрямку ускладнення (як це бачимо, зокрема, й на прикладі літератури 1960-х рр.), так і в напрямку деградації (ця теза «працює» в полі літератури соцреалізму). Важливо мати на увазі й ту обставину, що для стрибкоподібного переходу відкритої системи в новий якісний стан повинні досягти граничних значень не тільки параметри самої системи (літератури), як-то вичерпаність, зужитість певних її компонентів, що проковує своєрідне «поле напруження» й «горизонт очікування», а й параметри зовнішнього середовища [12, 67], яким і була сформована в суспільному середовищі середини 1950-х рр. необхідність і неминучість викриття культу особи Сталіна з його (суспільства) наближенням до «граничних значень» масової свідомості, що формувало зовнішній «горизонт очікування». Обидва ці «горизонти очікування» (як внутрішній, всередині самої літературної ситуації, в якій задихалася поневолена література, так і зовнішній, суспільно контекстуваний) наближалися до «сфери досяжності», аж доки ці параметри не співпали у точці біфуркації. У 1965 р. волюнтаристські та репресивні дії офіційної влади намагаються скерувати «флуктуаційний режим» літератури як *a priori* відкритої системи у смугу повернення до старої моносистеми, що спричинило до поділу

літератури на «офіційну», «шухлядну», «дисидентську» («в'язничну»). Це також спричинено характерною властивістю «системи з незалежністю»: «Систему з «внутрішніми ступенями свободи» легше зруйнувати, ніж змусити поводитися так, як цього вимагає який-небудь центр влади» [12, 79]. Тож розмежування репрезентантів шістдесятництва *по лінії компромісу/нонкомпромісу* пояснюється різним індивідуальним «внутрішнім ступенем свободи», який постійно пресується відлагодженими механізмами тоталітарної моносистеми.

Підсумковий етап, що відображає специфіку кожного еволюційного шляху, характеризується атрактором як множиною точок фазового простору, яка «визначає значення параметрів даної системи, що опинилася на цій еволюційній траєкторії» [12, 56]: 3) *атракція* – процес первинного синтезування або ходу еволюції дисипативної системи [7, 74], який може призвести або до стану рівноважності (формування стану тієї ж таки закритості), або до «нової упорядкованості», коли компоненти зруйнованої системи «інтегруються в іншу систему і притягаються вже атрактором цієї нової системи» [12, 57]. Якщо екстраполювати цей процес на явище українського шістдесятництва, то йдеться про когнітивний результат двох попередніх і стосується він переважно сфери модифікації художньої свідомості, яка значною мірою резонувала – через художньо-образні віддзеркалення – у масовій свідомості. Оскільки це процес нерівномірний, а сама ситуація пропонує певний вибір як віяло можливостей, то доводиться говорити як про різні (часто й альтернативні) лінії поведінки у топології життєвого й творчого шляху репрезентантів цього явища, так і про різну художньо-стильову апологетику: «стягування» в одному «часовому вузлі» у корпусі текстів шістдесятників різних стильових стратегій (про що йтиметься в останньому розділі дослідження). З того факту, що відкрита нелінійна система, якою є література, тільки тоді вступає в період «революційних змін», коли параметри, що її характеризують (під впливом внутрішніх або зовнішніх флуктуацій), «досягають певних граничних значень», а з безлічі «припустимих станів даної системи реалізується той стан, при якому відбувається мінімальне розсіювання енергії» [12, 57] (тобто забезпечується мінімальне зростання ентропії самої системи, що проектує саму її перспективність), і розгортає себе концепція українського шістдесятництва «як необхідності себе». При цьому треба враховувати, що чим складнішою є відкрита (нелінійна) система, тим більша «множина біфуркаційних значень параметрів», тобто тим ширшим є спектр станів, у «яких можуть виникати ті чи інші типи нестійкості» [12, 57]. Цим пояснюється, очевидно, та обставина, що не всі суб'єкти цього загального для літератури (як системи) біфуркаційного процесу перейшли на якісно новий рівень художньої свідомості: інерція «старої системи» зуміла залишити за собою частину простору системи нової, що дає підстави говорити про «недостатність» модернізації художньо-образної системи цього літературного покоління. Більше того, не всі можливі речі можуть реалізуватися тому, що «не всі вони «співможливі»: тому шлях, обраний «системою, що пережила кризу, актуалізує певний спектр «співможливих» можливостей, виключаючи водночас інші пучки можливостей, «співможливих» між собою, але не з тими, які утворили переважаючу тенденцію» [15, 59-60]. І це надзвичайно важлива обставина для розуміння модусу реалізації потенцій українського шістдесятництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики / В. Бранский // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112–129;
2. Гадамер Г.-Г. Вірш і розмова: Есе / Ганс-Георг Гадамер; пер. з нім. Т. Гавриліва. – Л.: Незалежний культурологічний журнал «І», 2002. – 188 с.;
3. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Князева, С. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20;
4. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство-СПБ, 2004. – 704 с.;
5. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К.: ЗАТ ВІПОЛ, 2000. – 304 с.;

6. Панорама найновішої літератури в УРСР. Поезія. Проза. Критика / [упоряд., вст. ст., і біограф. довідки І. Кошелівця]. – Мюнхен: Пролог, 1963. – 367 с.;
7. Пригожин И. Р. Время, хаос, квант: к решению парадокса времени / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс. – М.: Прогресс, 1999. – 266 с.;
8. Пригожин И. Р. Самоорганизация в неравновесных системах. От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Илья Пригожин, Грегуар Николис. – М.: Мир, 1979. – 512.;
9. Свідзинський А. В. Самоорганізація і культура / Анатолій Свідзинський. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. – 287 с.;
10. Свідзинський А. В. Синергетична концепція культури / Анатолій Свідзинський. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 696 с.;
11. Свідзинський А. В. Синергетична парадигма, антропний принцип та культура / Анатолій Свідзинський // Світогляд. – 2008. – № 3 (11). – С. 26–35;
12. Світоглядні імплікації науки / [В. С. Лук'янець [та ін.]; відп. ред. В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко]. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 408 с.;
13. Сугаков В. Й. Основы синергетики / В. Й. Сугаков. – К.: Обереги, 2001. – 287 с. – (Б-ка держ. фонду фундаментальних досліджень);
14. Устюгова Е. Н. Стиль и культура: опыт построения общей теории стиля / Е. Н. Устюгова. – 2-е изд. – СПб.: СПбГУ, 1996. – 257 с.;
15. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [Ю. М. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко [и др.]; под ред. Ю. Н. Пахомова. – К.: Наук. думка, 2002. – 632 с. – (Проект «Наукова книга»);
16. Efekt motyla. Humanisci wobec teorii chaosu / pod redakcją Kordiana Bakuly i Doroty Heck. – Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. – 368 s.

Тарнашинская Л.Б. Украинское шестидесятство: синергетическое измерение.

В статье рассматривается синергетическое измерение украинского шестидесятничества. Используя методы Nonlinear science, автор разъясняет это социокультурное явление в терминах социальной синергетики, которая предполагает две противоположные тенденции: первая определяет стремление социальной системы к устойчивости (равновесию), вторая – постоянное стремление к изменённости (нарушение равновесия). Это дало возможность прорисовать использованные и невозможные потенции этого литературного поколения.

Ключевые слова: *шестидесятничество, синергетика, Nonlinear science, самоорганизация, бифуркация, нестабильность, свобода выбора.*

Tarnashinskaya L.B. Ukrainian Sixties: Synergetic Dimension.

Article considers synergetic dimension of Ukrainian sixties. By using Nonlinear science methods author clarifies this social and cultural phenomenon in terms of social synergetics which implies two opposite trends: first one is social system aspiration to stability (equilibrium) while second one is constant pursuit to alterability (disequilibrium). That gave an opportunity to draw the used and not mutually possible potencies of this literary generation.

Keywords: *sixties, synergetics, Nonlinear science, self-organization, bifurcation, instability, freedom of choice*

В.Л. Удалов

**«ВИШНЕВИЙ САД» – ЗАПОВІТ ЧЕХОВА:
ПРОЦЕС ЦІЛІСНО-СИСТЕМНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Увагу звернено на «єретичну» поетику форми і змісту «Вишневого саду», останньої н'еси Чехова, на глибину «підтекстів» і «підводної течії» у розв'язанні актуальних духовних проблем не лише XIX ст., а й початку XXI-го ст., проблем загальнолюдського характеру.